UO‘K 394

«BORBIYORON» VA «RAXTZANON»: TARIXIY-ETNOLOGIK TAHLIL, IJTIMOIY VAZIFALAR

Shamsiyeva Zilola Askarovna,
Buxoro davlat universiteti Arxeologiya va
Buxoro tarixi kafedrasi assistent o‘qituvchisi,
tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya. *Mazkur maqolada Buxoro vohasida nikoh to‘yi arafasida va fotiha to‘yi jarayonida amalga oshiriladigan «borbiyoron» va «raxtzanon» marosimlarining tarixiy-etnologik xususiyatlari, ijtimoiy vazifalari hamda zamonaviy transformatsiyasi tahlil qilinadi. Tadqiqot Buxoro shahri, Kogon, Shofirkon, G‘ijduvon va Romitan tumanlarida 2021–2026-yillarda o‘tkazilgan dala tadqiqotlari materiallariga, shuningdek, avvalgi etnografik manbalarga asoslanadi. «Borbiyoron»da kuyov xonadonidan kelin uyiga keltiriladigan mahsulotlarning ayrim hududlarda «qalin» yoki «sut haqqi» bilan bog‘lanishi o‘rganilgan. «Raxtzanon»da kelinsarpo, so‘zani va boshqa moddiy unsurlarning ramziy mazmuni, ayollarning marosimdagi ishtiroki tahlil qilingan. Natijalar an’anaviy asos saqlangan holda moddiy tarkib va namoyish shakllarida globallashuv ta’sirida o‘zgarishlar yuz berayotganini ko‘rsatadi.*

Kalit so‘zlar: *Buxoro vohasi, nikoh marosimlari, borbiyoron, raxtzanon, kelinsarpo, so‘zani, marosimiy almashinuv, an’ana, transformatsiya, moddiy madaniyat, ayollar marosimi.*

«БОРБИЁРОН» И «РАХТЗАНОН»: ИСТОРИКО-ЭТНОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ, СОЦИАЛЬНЫЕ ФУНКЦИИ

Аннотация. *В статье анализируются историко-этнологические особенности, социальные функции и современные трансформации обрядов «борбиёрон» и «рахтзанон», совершаемых накануне свадебного торжества и в ходе обряда помолвки «фотиха» в Бухарском оазисе. Исследование основано на материалах полевых исследований, проведённых в 2021–2026 годах в городе Бухара, Каганском, Шафирканском, Гиждуванском и Ромитанском районах, а также на данных предшествующих этнографических работ. В обряде «борбиёрон» рассмотрено принесение семьёй жениха продуктов в дом невесты, в отдельных районах связываемое с понятиями «калым» или «сут хакки». В обряде «рахтзанон» проанализировано символическое содержание келинсарпо, сузани и участие женщин. Результаты показывают, что традиционная основа обрядов сохраняется при изменении их материального состава под влиянием глобализации.*

Ключевые слова: *Бухарский оазис, свадебные обряды, борбиёрон, рахтзанон, келинсарпо, сузани, ритуальный обмен, традиция, трансформация, материальная культура, женский обряд.*

«BORBIYORON» AND «RAXTZANON»: HISTORICAL-ETHNOLOGICAL ANALYSIS, SOCIAL FUNCTIONS

Abstract. *This article analyzes the historical-ethnological features, social functions, and contemporary transformations of the «Borbiyoron» and «Raxtzanon» ceremonies performed before the wedding and during the «Fotiha» engagement in the Bukhara oasis. The study draws on field research conducted between 2021 and 2026 in Bukhara city and the Kogon, Shofirkon, Gijduvan, and Romitan districts, along with earlier ethnographic sources. In the «Borbiyoron» ceremony, the groom’s family delivers products to the bride’s home, in some areas linked to «qalin» or «sut haqqi». The «Raxtzanon» ceremony’s kelinsarpo, so‘zani, and women’s participation are analyzed. Findings show traditional foundations persist while material forms change under globalization.*

Key words: *Bukhara oasis, wedding ceremonies, Borbiyoron, Raxtzanon, kelinsarpo, so‘zani, ceremonial exchange, tradition, transformation, material culture, women’s ritual.*

Kirish. Nikoh to‘yi marosimlari xalqning turmush tarzi, ma’naviy madaniyati, ijtimoiy-iqtisodiy hayoti va tarixiy xotirasining muhim ko‘rinishlaridan biridir. Ular orqali jamiyatda qarindoshlik munosabatlari, oilaviy qadriyatlar, gender rollari, moddiy almashinuv shakllari va avlodlararo madaniy merosning uzatilishi namoyon bo‘ladi. Buxoro vohasi nikoh marosimlari tizimida «borbiyoron»,

«raxtzanon», fotiha to‘yi, «dommotbari», chimildiq, nahorgi osh va nikoh bazmi kabi marosimlar o‘ziga xos o‘rin tutadi.

Buxoro vohasining nikoh marosimlari boshqa hududlarda uchramaydigan yoki boshqa nom va shaklda mavjud bo‘lgan qator udumlarni ham o‘zida saqlab qolgan. Xususan, fotiha to‘yi dasturxoni yozilishidan oldin «borbiyoron» yoki «to‘ybiyoron», shuningdek, «raxtzanon» marosimlarining o‘tkazilishi vohada nikoh marosimlarining o‘ziga xos lokal modelini shakllantirgan. Nazariy jihatdan bunday marosimlarni A. van Gennep taklif etgan o‘tish davri marosimlari (rites de passage) – ajralish, chegara va qo‘shilish bosqichlaridan iborat model asosida tahlil qilish mumkin, bunda «borbiyoron» va «raxtzanon» aynan chegara bosqichini ifodalaydi [17].

Mavzuga oid tadqiqotlar orasida G. Tosheva Qashqadaryo vohasi nikoh to‘yi marosimlarini o‘rganib, ularning bir qator umumiy jihatlarini Buxoro vohasi bilan taqqoslash imkonini beruvchi ma’lumotlar keltirgan [2]. T.G. Yemelyanenko Buxoro vohasining Qorako‘l tumani to‘ylari misolida marosimlarning an’anaviy va zamonaviy shakllarini tahlil qilgan [8, 27-b.], O.A. Suxareva esa so‘zani tikish an’analarining tarixiy taraqqiyotini yoritgan [14]. Shu bilan birga, «borbiyoron» va «raxtzanon»ni o‘zaro bog‘liq yagona marosimiy tizim sifatida, ularning moddiy, ijtimoiy va ramziy funksiyalarini birgalikda hamda zamonaviy transformatsiya jarayonlari nuqtayi nazaridan o‘rganish alohida tadqiqot predmeti sifatida yetarlicha yoritilmagan, bu esa mazkur ishning dolzarbligini belgilaydi.

Mavzuning dolzarbligi shundaki, bugungi kunda mazkur marosimlar an’anaviy mazmunini saqlagan holda tashqi shakl, moddiy tarkib va bajarilish usullarida sezilarli o‘zgarishlarni boshdan kechirmoqda. Xususan, kelinsarpo tarkibining kengayishi, so‘zani sonining ortishi, zamonaviy kosmetika, sumka va taqinchoqlarning marosimga kirib kelishi hamda sarpolarning ochiq namoyish qilinishi nikoh marosimlarining zamonaviy ijtimoiy-madaniy jarayonlar ta’sirida transformatsiyalanayotganini ko‘rsatadi.

Mazkur tadqiqotning maqsadi Buxoro vohasida «borbiyoron» va «raxtzanon» marosimlarining o‘tkazilish tartibi, tarixiy-etnologik mazmuni, ijtimoiy vazifalari va zamonaviy transformatsiya jarayonlarini aniqlashdan iborat. Tadqiqotning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat: «borbiyoron» marosimining o‘tkazilish tartibini aniqlash; marosim doirasidagi moddiy almashinuv shakllarini tahlil qilish; «qalin» va «sut haqqi» tushunchalarining marosimiy mazmunini aniqlash; «raxtzanon» marosimining tarkibi va ramziy xususiyatlarini ochib berish; kelinsarpo va so‘zani tarkibidagi tarixiy o‘zgarishlarni aniqlash; marosimlarda ayollarning ijtimoiy-madaniy rolini tahlil qilish; an’anaviy va zamonaviy marosim elementlarining o‘zaro munosabatini ko‘rsatish.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi «borbiyoron» va «raxtzanon» marosimlarini o‘zaro bog‘liq yagona marosimiy tizim sifatida ko‘rib chiqish, ularning moddiy, ijtimoiy va ramziy funksiyalarini birgalikda tahlil qilish hamda zamonaviy transformatsiyalarini dala materiallari asosida yoritish bilan belgilanadi.

Tadqiqot metodlari. Tadqiqot Buxoro vohasining turli hududlarida to‘plangan dala-etnografik materiallar hamda mavzuga oid tarixiy-etnografik adabiyotlar asosida olib borildi. Asosiy empirik manbalarni Buxoro shahri, Kogon, Shofirkon, G‘ijduvon, Romitan va Buxoro tumanlarida qayd etilgan dala yozuvlari tashkil etadi. Dala materiallari 2021–2026-yillar davomida qayd etilgan.

Tadqiqotda quyidagi usullardan foydalanildi: etnografik kuzatuv usuli – «borbiyoron» va «raxtzanon» marosimlarining bajarilish tartibi, ishtirokchilari, marosim predmetlari va o‘zaro munosabatlarini kuzatish uchun; etnografik suhbat usuli – axborotchilardan marosimlarning mahalliy nomlari, mazmuni, beriladigan mahsulotlar va sovg‘alar, shuningdek, marosimga oid urf-odatlar haqida ma’lumot olish uchun; qiyosiy-tarixiy metod – XX asr o‘rtalarida mavjud bo‘lgan marosim shakllarini bugungi amaliyot bilan qiyoslash uchun, xususan, T.G. Yemelyanenkoning Qorako‘l to‘ylari haqidagi tadqiqotidan foydalanildi [8]; tarixiy-etnologik tahlil – marosimlarning moddiy va ramziy elementlari, ularning ijtimoiy funksiyalari hamda tarixiy rivojlanishini o‘rganish uchun; transformatsion yondashuv – an’anaviy marosim elementlarining saqlanishi, qisqarishi, yangi elementlar bilan almashishi va yangi funksiyalar kasb etishi jarayonlarini tahlil qilish uchun.

Natijalar va muhokama. «Borbiyoron» marosimi. Buxoro vohasida fotiha to‘yidan bir kun oldin kuyov xonadonining bir vakili (asosan tog‘a yoki amaki) tomonidan kelin uyiga bitta qo‘y va to‘y dasturxoni uchun zarur oziq-ovqat mahsulotlarining keltirilishi an’anaviy marosimiy amaliyotlardan biridir. Buxoro shahrida bu udum «borbiyoron» deb ataladi [1], Qashqadaryo vohasida ham xuddi shunday nomlanadi [2].

Keltiriladigan mahsulotlarning miqdori va turi xonadonlarning iqtisodiy imkoniyatiga qarab farqlanadi: ayrim oilalar barcha noz-ne’matlarni keltirsa, boshqalari un, yog‘, shakar va go‘sht kabi asosiy mahsulotlar bilan cheklanadi [3]. Shofirkon [4] va G‘ijduvon [5] tumanlarining ayrim xonadonlarida bu mahsulotlar kuyov tomonidan beriladigan «qalin» tarkibida baholanadi, Romitan hududida esa chorva moli kelinning onasiga beriladigan «sut haqqi» (toj. «haqqi shir») sifatida talqin qilinadi [6]. «Bor»ni qabul qilgan kelin xonadoni vakili o‘z navbatida kuyov qarindoshiga chopon (toj. «joma»), non va shirinliklar tortiq qiladi – bu holat marosimning o‘zaro almashinuv tamoyiliga asoslanganligini ko‘rsatadi.

«Borbiyoron» shu tariqa bir tomondan to‘yga moddiy tayyorgarlikni ta’minlasa, ikkinchi tomondan quda xonadonlari o‘rtasidagi ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarni mustahkamlovchi marosimiy mexanizm sifatida namoyon bo‘ladi. Mahsulotlarning berilishi va qabul qilinishi o‘zaro hurmat va majburiyatni shakllantiradi; antropologik nuqtayi nazardan bu jarayonni «berish – qabul qilish – javob qaytarish» tamoyiliga asoslangan marosimiy almashinuv sifatida baholash mumkin. Ayrim hududlarda «bor»ning «qalin» yoki «sut haqqi» bilan bog‘lanishi bir xil marosimiy amaliyotning turli jamoalarda turlicha talqin qilinishini, ya’ni Buxoro vohasi nikoh marosimlarining mahalliy variantlarga ega ekanligini ko‘rsatadi. Ushbu jarayon fransuz sotsiologi M. Mossning sovg‘a nazariyasi (théorie du don) bilan ham uyg‘un keladi: unga ko‘ra, sovg‘a berish, uni qabul qilish va javoban sovg‘a qaytarish majburiyatlari jamiyatdagi ijtimoiy aloqalarni mustahkamlovchi asosiy mexanizmlardan biri hisoblanadi, va Buxoro vohasidagi «borbiyoron» ana shunday o‘zaro majburiyatlar tizimining mahalliy ko‘rinishidir [16].

«Raxtzanon» marosimi. «Borbiyoron»dan so‘ng kelin xonadonida «raxtzanon» marosimi va fotiha to‘yiga tayyorgarlik boshlanadi [7]. «Raxtzanon» fotiha to‘yi dasturxoni yozilishidan oldin kelin uyida o‘tkaziladigan ayollar marosimi bo‘lib, nomi fors-tojik tilidagi «raxturdi», ya’ni buyumlarni chiziq tarzida terish ma’nosi bilan bog‘liq [12]. Qorako‘l to‘ylari bo‘yicha olib borilgan etnografik tadqiqotlarda ham ushbu marosimning o‘xshash tartibi qayd etilgan [8, 27-b.].

Marosimda kuyov xonadonining ayollari kelin uchun tayyorlangan sarpolarni karnay-surnay sadolari ostida olib keladi. XX asrning 1950–1960-yillarida odatda to‘rtta dasturxonda sarpo keltirilgan bo‘lsa, bugungi kunda ayrim to‘ylarda bu ko‘rsatkich 8–10 tagacha yetmoqda [9]. Kelin sandig‘i ustiga ko‘rpachalar tekis qilib teriladi, ularning ustiga kelinning onasi va qaynonasi tomonidan tayyorlangan so‘zanilar chiziq ko‘rinishida joylashtiriladi [13]; oxirgi so‘zani «bolopo‘sh» yoki «joypo‘sh» deb ataladi. Ilgari to‘rttadan so‘zani tayyorlangan bo‘lsa, hozirda ularning soni 10–12 tagacha yetmoqda – so‘zanilarning tikilish uslubi va naqshlari xususida O.A. Suxareva ham o‘z maqolasida ma’lumot bergan [14].

«Joy» terilgach, kelin va kuyovning onalari bir-birini muborakbod etadi va shirinlik tashlab, «yoshlarning hayoti shu shirinliklardek shirin bo‘lsin» deya niyat qiladi; keksa onaxonlar esa «Moho zadem raxtasha, Alloh tiyat baxtasha» («Bizlar urdik raxtini, Alloh bersin baxtini») deya duoyi fotihaga qo‘l ochadi [15]. Kelin onasining mehmonlarga igna, ip va angushvona tugilgan ro‘molcha tortiq qilishi an’anaviy udumlardan biri bo‘lib, bugungi kunda bu o‘rnini qutilarga joylashtirilgan shokolad, ro‘molcha va pul tarqatish amaliyoti egallamoqda [10].

«Raxtzanon»da asosan yoshi katta ayollarning ishtirok etishi marosimning gender xususiyatini belgilaydi — kelin sarposini tayyorlash, so‘zani tikish kabi jarayonlar ayollar mehnati va tajribasining avloddan avlodga uzatilish mexanizmi vazifasini bajaradi. «Raxt» tarkibidagi buyumlar oddiy uy-ro‘zg‘or jihozlari emas, balki kelinning yangi oilaviy hayotga tayyorlanganligini ifodalovchi moddiy ramzlardir; so‘zani esa oilaviy xotira va avlodlar davomiyligining moddiy ifodasi sifatida ikki xonadon ayollarining ramziy birlashuvini bildiradi. Kelinning bu bosqichdagi oraliq maqomi o‘tish davri nazariyasi nuqtayi nazaridan liminal holat sifatida talqin qilinadi, «raxtzanon» esa shu bosqichni tugatuvchi marosimiy chegara vazifasini bajaradi [17].

Dala materiallari ushbu marosimlarning an’anaviy asosi saqlanib qolgan holda moddiy tarkibi va namoyish shaklida sezilarli o‘zgarishlarga uchraganini ko‘rsatadi. Kelinsarpo dasturxonlari sonining to‘rttadan sakkiz-o‘n tagacha, so‘zanilar sonining esa to‘rttadan o‘n-o‘n ikkigacha ko‘payishi, shuningdek, zamonaviy kosmetika va taqinchoqlarning sarpo tarkibiga kirib kelishi hamda sarpolarning shisha qutilarda ommaviy namoyish etilishi [11] ushbu o‘zgarishning yorqin ko‘rinishidir. Bu jarayonni faqat «an’ananing kengayishi» emas, balki ijtimoiy mavqe, iqtisodiy imkoniyat va marosimiy nufuzni namoyish etish tendensiyasi bilan bog‘lab baholash mumkin: ilgari funksional va ramziy mazmun ustuvor bo‘lgan buyumlar asta-sekin namoyishkorlik va prestij vazifasini ham egallamoqda.

Xulosa. «Borbiyoron» va «raxtzanon» marosimlarida kuzatilayotgan o‘zgarishlar Buxoro vohasi nikoh marosimlarining an’anaviy asoslari saqlangan holda funksional va tashqi shakl jihatdan yangilanayotganini ko‘rsatadi. Marosimlarning asosiy yadrosi – ikki xonadonning qarindoshlik aloqalarini mustahkamlash, kelinni yangi oilaga tayyorlash, qudalar o‘rtasida o‘zaro hurmatni qaror toptirish kabi vazifalarini saqlab qolmoqda. Shu bilan birga, ularning moddiy tarkibi, buyumlar soni, namoyish shakllari va estetik ko‘rinishida sezilarli o‘zgarishlar yuz bermoqda.

Shu nuqtayi nazardan, mazkur marosimlarni «an’ananing yo‘qolishi» emas, balki «an’ananing transformatsiyasi» sifatida baholash ilmiy jihatdan asosliroqdir, chunki marosimning ayrim arxaik elementlari qisqarayotgan bo‘lsa-da, uning ijtimoiy funksiyasi saqlanib, yangi mazmunlar bilan boyib bormoqda. Bundan tashqari, Buxoro vohasining turli tumanlarida marosim nomlari, beriladigan mahsulotlar, sovg‘alar miqdori va bajarilish tartibida ayrim farqlar mavjud bo‘lsa-da, ularni birlashtirib turuvchi umumiy

marosimiy model saqlanib qolgan, bu esa Buxoro vohasi nikoh marosimlarini yaxlit etnomadaniy tizim sifatida tadqiq etish imkonini beradi.

Xulosa qilib aytganda: birinchidan, «borbiyoron» kuyov xonadonidan kelin xonadoniga moddiy ne'matlarning olib kelinishini tashkil etuvchi marosim bo‘lib, uning asosida iqtisodiy almashinuv bilan bir qatorda o‘zaro hurmat, qarindoshlik va qudalik munosabatlarini mustahkamlash mexanizmi yotadi; ikkinchidan, ayrim hududlarda «bor»ning «qalin» yoki «sut haqqi» bilan bog‘lanishi mazkur marosimning mahalliy variantlarga ega ekanligini ko‘rsatadi; uchinchidan, «raxtzanon» ayollar ishtiroki ustuvor bo‘lgan marosim sifatida kelinning yangi oilaviy maqomga tayyorlanishi va marosimiy bilimlarning avloddan avlodga uzatilishida muhim vazifa bajaradi; to‘rtinchidan, so‘zani, ko‘rpacha, yostiq, sandiq kabi buyumlar oilaviy xotira, ayollar mehnati va avlodlar davomiyligini ifodalovchi moddiy-madaniy ramzlar sifatida namoyon bo‘ladi; beshinchidan, zamonaviy davrda kelinsarpo va so‘zani miqdorining ko‘payishi, yangi buyumlarning marosimga kirib kelishi va sarpolarning ochiq namoyish etilishi nikoh marosimlarida iste'mol madaniyati va ijtimoiy prestij omillarining kuchayib borayotganini ko‘rsatadi.

Shunday qilib, Buxoro vohasidagi «borbiyoron» va «raxtzanon» marosimlari an'anaviy asoslarini saqlagan holda yangi ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy sharoitlarga moslashib bormoqda. Mazkur jarayonni an'ananing yo‘qolishi emas, balki uning yangi mazmun va shakllar bilan boyib borayotgan transformatsion rivojlanishi sifatida baholash mumkin.

Shu bilan birga, tadqiqot bir qator cheklovlarga ham ega: dala materiallari Buxoro viloyatining bir necha tumani bilan chegaralangan, shuningdek, marosimlarning zamon talabiga moslashuvi diaxron nuqtayi nazardan o‘rganilmagan; bu kelgusi tadqiqotlar uchun dolzarb yo‘nalish bo‘lib qoladi.

ADABIYOTLAR:

1. Dala yozuvlari: Buxoro shahri, Turki Jandi MFY, 2025-yil.

2. Тошева Г. Қашқадарё воҳаси никоҳ тўйи маросимлари. – Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти. – Б. 51.

3. Dala yozuvlari: Kogon tumani, Chorxona qishlog‘i, 2025-yil.

4. Dala yozuvlari: Shofirkon tumani, Chandir qishlog‘i, 2026-yil.

5. Dala yozuvlari: G‘ijduvon tumani, Gajdumak qishlog‘i, 2026-yil.

6. Dala yozuvlari: Romitan tumani, Mo‘zado‘zon qishlog‘i, 2026-yil.

7. Dala yozuvlari: Romitan tumani, Soqijon qishlog‘i, 2022-yil.

8. Емельяненко Т.Г. Современная свадьба в Каракуле: традиции и инновации // Музей. Традиции. Этничность: Этнические традиции в культуре. – 2013. – №1(3). – С. 27.

9. Dala yozuvlari: Buxoro shahri, Sadriddin Ayniy MFY, 2026-yil .

10. Dala yozuvlari: Romitan tumani, Soqijon qishlog‘i, 2021-yil .

11. Dala yozuvlari: G‘ijduvon shahri, 2026-yil.

12. Dala yozuvlari: Shofirkon tumani, Do‘rmon qishlog‘i, 2023-yil.

13. Dala yozuvlari: Buxoro viloyati, Romitan tumani, Garanshoh qishlog‘i, 2023-yil.

14.Сухарева О.А. К истории развития самаркандской декоративной вышивки // Литература и искусство Узбекистана. – Ташкент, 1937.

15. Dala yozuvlari: Buxoro tumani, Xonabod qishlog‘i, 2023-yil.

16. Mauss M. Essai sur le don. Forme et raison de l'échange dans les sociétés archaïques // L'Année Sociologique. – 1925. – Vol. 1. – P. 30–186.

17. Van Gennep A. Les rites de passage. – Paris: Émile Nourry, 1909. – 288 p.